

מקור קדום להכללת 'שירת הים' בתפילה שבכל יום

המנהג, המקובל כיום בכל תפוצות ישראל, לכלול בשלחי 'פסוקי דזמרה' שבתפילה השחר את פרשת 'שירת הים' (שמות יד ל - טו יט)¹, אינו נזכר בספרות חז"ל לסוגיה, לא בשני התלמודים, לא במדרשי ההלכה ולא במדרשי האגדה. בחקר תולדות התפילה ומנהגיה נקבע, כי מנהג זה נזכר לראשונה – ככזה ש"אין בו חיוב או הכרח"² – בספרות הגאונים, מהמאה התשיעית למניינם³. כאן ברצוני להצביע על מקור קדום יותר, שלכאורה הוא העדות הראשונה המפורשת למנהג זה. ההקבלה בין טביעת פרעה וחילו בים סוף (שמות יד טו - טו כא) לבין טביעת סיסרא וחילו בנחל קישון (שופטים פרקים ד-ה), שנזכרה מעט במדרשות חז"ל⁴, זכתה להרחבה גדולה ב'סילוק' שבקרובה לשביעי של פסח, שכנראה חיברו ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ-ישראל. הפייטן מתחיל בהקבלת שני השעבודים ומסיים

1 נקטתי כדעה המקובלת, שפסוק יט ("כי בא סוס פרעה") חותם את השירה, וישנן דעות אחרות, מרחיבות ומקצרות, שאין כאן מקומן. על אחת מהשיטות המרחיבות את השירה עד פסוק כו, ראה סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון ואחרים, ירושלים תשא, עמ' לד: "ויש נוהגים לקרוא אחר כך [= אחרי 'שתבח'] 'ויושע ה' ביום ההוא', כל הפרשה, עד 'כי אני ה' רופאך'...".
2 סדור רב סעדיה גאון, עמ' לד.

3 ראה: י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, פרק ב: 'שירת הים', ירושלים תשסג, עמ' 66-72. וראה גם: א' לוי, 'מה ענין שירת הים לפסוקי דומרא?', בית הכנסת, שנה ב, חוברת ו (יא), אדר תשו, עמ' 9-10; מ"ע פרידמן, 'תשובה בענייני תפילה מוזמנו של רס"ג', סיני, קט (חורף תשנב), עמ' קלד-קלט.

אין לטעות ולומר, שרבנא משה מלוקא, מחכמי אשכנז הראשונים במאה העשירית, תיקן את אמירת 'שירת הים' בכל יום, בהסתמכות על עדות ה'רוקח' בפירושו לתפילות, ש"בימים קדמונים, כשהיו מגיעים עד כאן, 'לשם תפארתך', היה שליה ציבור עומד ומתחיל לאלתר 'שתבח שמך'. וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבנא קלונימוס, בימי המלך קרלו למדינת מגנצא, היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד 'ושמו אחד'..." (פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשדלר, ירושלים תשנב, עמ' קצד; וראה גם: תא-שמע, שם, עמ' 69). כי אין הכוונה שרבנא משה מלוקא תיקן לראשונה את אמירת 'שירת הים' בתפילה היומיומית, אלא שקודם בואו אחוז באשכנז כמנהג בבל, לומר את 'שירת הים' בשבתות ובמועדים בלבד (עי' להלן, הערה 17), ובא הוא והנהיגה בכל יום, כפי שכבר היה נוהג באיטליה (עי' גם להלן, ליד הערה 24), ממנה בא, הרגילה להמשיך אחר המנהג הארצישראלי. וראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשסא, עמ' 33-34 ובהערה 31.

היו שהצביעו על רמזים קלושים לקיום המנהג כבר ב"בארץ ישראל של ימי ראשוני התנאים", אולם אף הם הסכימו שאין דבריהם יוצאים מכלל השערה רחוקה. ראה: תא-שמע, שם, עמ' 66 הערה 1, ובכל הנסמן שם.

4 ראה: מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלה, מסכתא דויהי, פרשה ה, מהדורת הורוויץ-רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצא, עמ' 105; שם, פרשת בשלה, מסכתא דשירה, פרשה ב, עמ' 123; תנחומא, בשלה, יב; אגדת מספר המעשים, בתוך: ח"מ הורוויץ, אגדת אגדות או קובץ מדרשים קטנים, א, ברלין תרמא, עמ' 78. והשווה: פסחים קיח ע"ב.

בהשוואת פורענויות המשעבדים; והרי כמה שורות מענין השעבוד:

אֵלֶּה שְׁמוֹ שְׂרֵי מָסִים עַל עַם
וְאֵלֶּה שְׂרֵי צָבָאוֹת לְהַמְסוֹת עַם
אֵלֶּה בְּפֶרֶךְ מָרְרוּ חַיֵּי עַם
וְאֵלֶּה בְּחֻזְקָה חִזְקוּ לְמָרֵר עַם
אֵלֶּה מִפְּרוֹת וּרְבוֹת מָנְעוּ עַם
וְאֵלֶּה מִפְּרִיָּה וּרְבִיָּה חִדְּלוּ עַם⁵.

במובאה זו, השורה הראשונה מדברת בשעבוד פרעה וזו שלאחריה בשעבוד סיסרא, וחוזר חלילה. וכך גם נהג הפייטן בהקבילו את הפורענויות שנטלו שני המשעבדים, בהודיעו תחילה: "ויִכְהַפְּרֻעוֹת אֵלֶּה, כֵּן פֻּרְעוּ אֵלֶּה"⁶; והרי כמה שורות מדבריו:

אֵלֶּה בְּמַחְנֵם מְהוּמָה הִמָּמָה
וְאֵלֶּה בְּרִכְבָּם הִמָּמָה מְהוּמָה
אֵלֶּה בְּרַמִּיִּת סוּס וּרְכָב
וְאֵלֶּה בְּהַמִּיִּת סִיסְרָא וְכָל הָרֶכֶב
אֵלֶּה בְּהִסְתָּר אוֹפֵן מְרַכְבוֹתָיו
וְאֵלֶּה אַחֲרוֹ פְּעָמֵי מְרַכְבוֹתָיו⁷.

תשע עשרה פורענויות-מקבילות רושם הפייטן⁸, ולא נחה דעתו עד שמודיע לקהל שומעיו, שבדרך זו יש להוסיף וללמוד סתום מן המפורש; את פורענות סיסרא מפורענות פרעה שנתפרשה יותר במקראות ובמדרשות⁹:

וְיֵתֵר פְּלָאֵי סוּף – הַמְּפֹרָשִׁים
בְּתַבּוּר¹⁰ – סְתוּמִים וְלֹא מְפֹרָשִׁים
לְלִמּוּד סְתוּמִים מִמְּפֹרָשִׁים¹¹.

ואם יתמה המתפלל, מדוע פורענות פרעה תוארה במקרא בהרחבה ובפירוט ופורענות סיסרא נאמרה בלשון קצרה בעוד שלדברי הפייטן נפרעו משניהם באותה מידה, משיב הפייטן:

5 ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ"ח שמלצר, ניו-יורק וירושלים תשנז, עמ' 169, שו' 30-35. לזהותו של מחבר ה'סילוק', ראה שם, עמ' 164.

6 שפיגל, שם, עמ' 170, שו' 50.

7 שפיגל, שם, עמ' 170-171, שו' 51-56.

8 שפיגל, שם, עמ' 170-174, שו' 51-88.

אגב אציין, שבפירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל, הערה 3), עמ' שה-שו, בשם 'מכילתא' (שאינה לפנינו), הושוו פרעה וסיסרא לענין, ש"בתחילה נטבעו כל חיל פרעה, ולבסוף פרעה... כמו: 'ויפול כל מחנה סיסרא לפי חרב, לא נשאר עד אחד' (שופטים ד טז), וסיסרא לבסוף נהרג". ולא מצאתי השוואה זו בדברי חז"ל ואף לא בין השוואתיו הרבות של הפייטן.

9 סטיתי כאן מפירושו של המהדיר (שם, עמ' 174, ביאור לשו' 93), שאינו מתיישב עם לשון הפיוט.

10 כוונתו לפורענות סיסרא, שהחלה בהר תבור. עי' שופטים ד יב.

11 שפיגל, שם, עמ' 174, שו' 89-91.

עַל כִּי לֹעֲזִים הָעָזוּ בְּעֻזּוֹת עִם זֶה חוֹרְשִׁים
בְּכֵן בְּבִיאוֹר מַעֲשֵׂימוֹ פְּרוֹשִׁים
מְדוֹר לְדוֹר הָיוֹת דְּרוֹשִׁים
בְּכָל יוֹם נְיוֹם נְזַכְרִים וְנִדְרָשִׁים¹².

כלומר: משום שה'לועזים', המצריים¹³, 'הָעָזוּ בְּעֻזּוֹת' בשעבודם לישראל ('עם זה חורשים')¹⁴, הם נענשו ש'בביאור מעשימו פְּרוֹשִׁים', שמעשה פורענותם נכתב במקרא בהרחבה ובפירוט. ואף כי לא הבנתי טעמו לאשורו, יודע אני, שמחמת טעם זה נקבע: ש"מדור לדור הָיוֹת דְּרוֹשִׁים / בְּכָל יוֹם נְיוֹם נְזַכְרִים וְנִדְרָשִׁים", פרשת קריעת ים סוף וניסיה. נמצאנו למדים, שכבר בדורו של ר' אלעזר הקליר נהגו לומר את 'שירת הים' בכל יום ויום, וכנראה, בכלל תפילת הצבור. וכבר היה המנהג נפוץ בזמנו, שלא מסתבר שפייטן יעמוד בקרב קהלו ויזכיר לפניהם מנהג שאינו מוכר להם.

דברי פייטנינו הארצישראלי – שבסוף ימיו ראה בכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל שבשנת ד'שצו (636 למניינם)¹⁵ – עולים בקנה אחד עם הידוע לנו כמנהג ארץ ישראל מתקופה מאוחרת יותר, מאמצע תקופת הגאונים, לומר את 'שירת הים' בכל ימות השנה¹⁶; בשונה ממנהג בכל לאומרה בשבתות ובמועדים בלבד¹⁷.

מכיוון שכך, רגליים לדבר שדרשת התלמוד הירושלמי לתיבת 'לאמור' שבראש פרשת השירה: "מה תלמוד לומר 'לאמר'? 'לאמר' לדורות"¹⁸, נתכוונה אכן לחייב את אמירתה בכל יום ויום, כהבנת ר' אביגדור הצרפתי, מחוגם של חסידי אשכנז, הכותב על יסוד דברי הירושלמי: "שחייב אדם לומר שירה בכל יום, שנאמר: 'ויאמרו לאמר אשירה', 'לאמר', פירושו לדורות"¹⁹. שכן באמת, אין הכרח לפרש את ה'לדורות' שבירושלמי כציווי לאמירתה היומיומית. בהחלט ניתן להבינו כהוראה לאמירתה פעם בשנה בלבד, באחד מהימים המתאימים לעניינה של הפרשה, כמו: שביעי של פסח (יום קריעת הים)²⁰, ערב פסח²¹ או יום אחר. גם משאר מקורות תנאיים ארצ-

12 שפיגל, שם, עמ' 174, שו' 95-92.

13 ע"פ תהלים קיד א: "בצאת ישראל ממצרים, בית יעקב מעם לוֹעֲזִי".

14 ראה: שפיגל, שם, עמ' 174, ביאור לשו' 92.

15 ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 398-406.

16 ראה: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ה, מפתח בערכו. ובעקבות המנהג הארצישראלי נהגו כן אף באיטליה ובאשכנז הקדומה. ראה: תא-שמע (לעיל, הערה 3), עמ' 69-70.

17 תא-שמע, שם, עמ' 67-69.

18 ירושלמי, סוטה, ה ו. על דרשת הירושלמי בהקשר לאמירת 'שירת הים' בתפילת הצבור כבר עמד גב"ע צרפתי, אלא שלא ידע מדברי פייטנינו. ראה מאמרו: 'שלוש הערות על דברי תנאים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 139-140.

19 פירושים ופסקים לרבינו אביגדור צרפתי, פרשת בשלה, מהדורת רא"פ הרשקוביץ, ירושלים תשנו, עמ' לב.

20 יתכן שהמנהג לומר בציבור את 'שירת הים' בשביעי של פסח מתועד בתרגום הארמי לתורה המכונה בטעות 'תרגום יונתן בן עוזיאל'. המקרא "וביום השביעי עצרת לה' אלהיך" (דברים טז ח), המתייחס

ישראלים מהם שוער במחקר, שאמירת 'שירת הים' בתפילת הצבור כבר היתה מוכרת להם²², לא ניתן ללמוד על תדירות אמירתה ובוודאי לא על אמירתה היומיומית. עתה משבאו דבריו המפורשים של פייטנינו 'בְּכָל יוֹם נִזְכָּרִים' פרשת השירה וענינה, המתארים את המנהג הארצישראלי כמאתים וחמשים שנה בלבד אחרי חתימת התלמוד הירושלמי²³, הדעת נוטה שאכן ה'לדורות' שבירושלמי שיעורו: בכל יום ויום, כפי שהבין לימים ר' אביגדור הצרפתי.

ושמא מעתה יש לראות באור שונה את דברי 'קהל רומא' בתשובה מהמאה העשירית, שנשתמרה ב'מחזור ויטרי':

תשובה שהשיבו קהל רומא על 'שירת הים', דהיינו 'ויושע':
דעו, כי 'שירת הים' היה מנהגינו, מנהג כל קהל רומא, ומנהג כל קהילות אשר סביבותינו, ומנהג כל קהילות אשר בספרד מיום גלות ירושלים ועד עתה,

לשביעי של פסח, תורגם שם: "וּבְיוֹמָא שְׁבִיעָא הָהּ הָיָה תְּהוֹן פְּנִישֵׁין בְּתוֹשְׁבְּהָא קָדָם יי אֶלְהֶכּוֹן". ובתרגום לעברית: 'ביום השביעי ההוא תהיו נאספים בשירה לפני ה' אֶלְהֶכּוֹם'. מתרגמי דורינו תרגמו את 'בְּתוֹשְׁבְּהָא' = 'בתשבחות', או: 'בהלל' (ראה, בהתאמה: י"מ וורטהיימר, חומש כתר יונתן; עם תרגום יונתן בן עוזיאל בלשון הקודש, ירושלים תשנ"ד; ר' רידר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה: מתורגם לעברית, ירושלים תשמ"ה). אך באמת אין כל מניעה לתרגמו: 'בשירה'. וכבר מצאנו כמה פעמים לתרגום זה שתרגם את 'השירה' ל'תושבחתא', ראה תרגומו לדברים לא יט, כא, כב, ל. ועל אף שה'נאספים בשירה' אינו מפורש על 'שירת הים', סתימת הלשון 'בתושבחתא' ושייכותו ליום שביעי של פסח, בו נקדע הים, מורה כמעט בבירור שאכן כוונתו לשירה זו השייכת לעניינו של יום (וכך גם פירש אחד מחכמי דורנו, ראה: הרב מ' ובר, ירים משה, א, פרשת פנחס, ירושלים תשל"ז, עמ' קמה). חיוזק לכך ניתן למצוא בתרגומו ל"שבעת ימים... עצרת היא" (ויקרא כג לו), המדבר על חג הסוכות: "שְׁבַעֲתֵי יוֹמִין... פְּנִישֵׁין תְּהוֹן לְצִלָּהּ קָדָם יי עַל מִטְרָא". ובתרגום לעברית: 'שבעת ימים... נאספים תהיו להתפלל לפני יי על מטר' (נראה שהתרגום סובר, כי 'עצרת היא' נסוב על 'שבעת ימים', היינו על חג הסוכות עצמו, ולא על שמיני עצרת כפשוטו של מקרא. וכך הבין הרב ק"ע פינסקי, נושא כלי יהונתן, ויקרא שם, ירושלים תשס"ה, עמ' שטז). משמע, שכל 'עצרת' (שביראור הפשוט הוא 'כינוס') ביאר המתרגם את מטרת הכינוס לפי ענינו של יום: בחג הסוכות - תפילה על הגשמים (כדעת ר' אליעזר במשנה, תענית, א א; והשווה: תנ"ב, פינחס, יג); ובשביעי של פסח - אמירת 'שירת הים'.

ואם אכן נכונה פרשנותי ל'פְּנִישֵׁין בְּתוֹשְׁבְּהָא', נמצא שמנהג אמירת 'שירת הים' בשביעי של פסח בהתכנסות ציבורית (בבית הכנסת, כנראה) כבר מתועד בארץ ישראל של המאה השביעית או השמינית, לכל המאוחר, ושמא אף קודם לכן (שתרגום זה נערך סופית במאה השביעית או השמינית אך קיימים בו רבדים קדומים יותר), וממילא אין כל מניעה לפרש על-פיו את דברי הירושלמי, ובמיוחד לאור הגישה הארצישראלית הנודעת בשמרנותה למנהגיה. לזמן עריכת התרגום המיוחס ל'יב"ע', ראה: י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשל"ג, עמ' 45; הנ"ל, 'תרגומים ארמיים-יהודיים', בתוך: ח' רבין (עורך), תרגומי המקרא: פרקי מבוא, ירושלים תשמ"ד, עמ' 19-20. תודית להרב אברהם משה רוט שהפנני לדברי התרגום והתווה לפני את עיקרי הדברים.

21 השווה: צרפתי (לעיל, הערה 18), ר"ע 140.

22 ראה: צרפתי, שם, עמ' 139. וכל המקורות שהביא הם ארצישראליים, ואף הבריייתא שבתלמוד בבלי, סוטה ל ע"ב, מקורה בתוספתא על אתר, בניסוח שונה מעט.

23 דעות שונות נאמרו בשאלת זמן חתימת הירושלמי, וכיום נתקבלה הערכת הרמב"ם: "אחרי חורבן הבית בקרוב שלוש מאות שנה" (משנה תורה לרמב"ם, א, הקדמה, מהדורת ש' פרנקל, ר"ע ג), היינו בסביבות שנת 370. וראה: י' זוסמן, 'ושב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א, בעריכת י' זוסמן וד' רונטל, ירושלים תשנ"ב, עמ' 132-133.

לומרה כל השנה כולה, בכל יום ויום, זולתי תשעה באב בלבד...²⁴.

יש המזלזלים בעדויות מעין אלו בטענה, שהכותבים הטרימו את מנהגם בלא יסוד מוצק. ואולם אחרי העדות המפורשת לקיום המנהג העולה מפיוטו של ר' אלעזר בירבי קליר, שמכוחה מסתבר לראות את דרשת הירושלמי כמדברת על מנהגינו, הרי שאנו רחוקים בכשלוש מאות שנה בלבד מחורבן המקדש, ומדוע שנדחה על הסף את דברי 'קהל רומא'? נכון ששלוש מאות שנה הם תקופה נכבדה למדי, וברור שאזכור מנהג כלשהו בירושלמי אינו מעיד על קיומו סמוך לאחר החורבן, אך אחרי שיש בידינו עדות מאוחרת על קיומו המוקדם של המנהג, ומדובר במנהג ארצישראלי הנודע בשמרנותו ושרידותו לאורך דורות רבים, יש לשקול – בזהירות המתאימה, כמובן – את נכונותה של אותה עדות מאוחרת.

24 מחזור ויטרי, א, סי' רסה, מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפג, עמ' 226 [=מחזור ויטרי, ג, הלכות תשעה באב, סי' ו, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשסט, עמ' תריב]. תארוך התשובה לא ברור. גרוסמן (חכמי אשכנז הראשונים [לעיל, הערה 3], עמ' 33, הערה 31) סותם: "ככל הנראה תשובה קדומה היא". ותא-שמע (התפילה האשכנזית הקדומה [לעיל, הערה 3], עמ' 69) נוטה לתארכה למאה העשירית.